

нарис: кому хочеться бути звинуваченим у тому чи іншому «націоналізмі», у культивуванні пережитків минулого тощо? Але тексти трьох нарисових книг про поїздки українців на Алтай,

що подають три взаємодоповнювальні погляди на минуле і майбутнє двох народів, викликають зацікавлення і зараз, хоча вкрай нечасто потрапляють до рук читача.

ДЖЕРЕЛА

1. Аврас Л. Алтин-Тау (Золоті гори): подорож до далекого Алтаю / Л. Аврас, В. Іткіс, П. Шматько. – Харків–Одеса : Молодий більшовик, 1931. – 88 с.
2. Б-в А. По Казакстанському Алтаю : дорожні нариси / А. Б-в (А. Бірюков). – Х. : Військове вид-во «На варті», 1933. – 116 с.
3. Вовк В. У країні Алтин-Тау : дорожні нариси / В.Г. Вовк і В.І. Русаков. – Х. : Український робітник, 1932. – 117 с.
4. Кардин В. Герой наших дней : заметки о современном очерке / В. Кардин // Знамя. – 1985. – Кн. 10. – С. 7–27.
5. Козьмин В. Жанр очерка / В. Козьмин // Литература в школе. – 1985. – № 1. – С. 56–57.
6. Новицький М. Передмова / М. Новицький // Неодля Л. Жовті брати: Кризь Хіну. – Х. : Український робітник, 1929. – С. 3–16.
7. Сухих І. По законам искусства : заметки о современном очерке / Игорь Сухих // Звезда. – 1987. – № 1. – С. 200–207.

Объектом характеристики в статье стали украинские путевые очерки начала 1930-х годов, в которых речь идет об Алтае, его природе, ресурсах, экономике, ментальности и культуре местного населения. Анализируются жанровые, нарративные, стилистические особенности очерков, формы и средства «угла зрения» украинцев на алтаинизацию и экзотику края.

Ключевые слова: *путевой очерк, Алтай, ойроты (алтайцы), украинизация, алтаинизация, наррация.*

In the article, the subject of research is Ukrainian travel essays of the beginning of 1930s about Altai, its nature, resources, economy, mentality and culture of the local population. The genre, narrative and stylistic features of essays, their forms and means of "point of view" of Ukrainians on the altainization and exotic countryside are analysed.

Key words: *travel essays, Altai, Oirots (Altai), ukrainization, altainization, narration.*

УДК 811+81'+165.194

Ольга Копусь

ЗАСТОСУВАННЯ КОГНІТИВНО-КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті на прикладі українських фольклорних, прозових та поетичних творів проілюстровано методику роботи з текстовим концептом і виокремлення історичних ознак культурного концепту; розкрито роль художнього контексту в моделюванні структури культурного концепту.

Ключові слова: *текстовий концепт, культурний концепт, концептуальний аналіз, художній текст.*

Здобутки когнітології забезпечують застосування ефективних методик концептуального аналізу художніх текстів, спрямованого на моделювання певних концептосфер,

виявлення особливостей засобів їх мовного вираження. Концепти як основні поняття когнітивної лінгвістики акумулюють загальнолюдські, соціальні, групові, а також національно-культурні

та індивідуальні знання й уявлення людини про навколишній світ, які реалізуються не лише у слові, але й у тексті, дискурсі. Художній текст становить своєрідну форму існування культури: з одного боку, літературні твори занурені в культуру, а з іншого, за влучним виразом В.А. Маслової, – створюють культуру. Тому не випадково у науковій парадигмі означився когнітивний напрям вивчення тексту (А.О. Кібрик, О.С. Кубрякова, Л.О. Новиков, Л.В. Поповська), що розвивається паралельно з розробкою лінгвокогнітивного моделювання концептів.

Методика семантико-когнітивного опису концептів запропонована у працях О.С. Кубрякової, В.А. Маслової, З.Д. Попової, Й.А. Стерніна та інших науковців. З-поміж основних прийомів особливе місце посідає аналіз художньої і публіцистичної літератури (З.Д. Попова і Й.А. Стернін), а також аналіз найрізноманітніших контекстів – поетичних, наукових, філософських, публіцистичних, прислів'їв і приказок (В.А. Маслової), що, вочевидь, і зумовило проникнення концептуального аналізу в дослідження художніх творів (Л.Г. Бабенко, Т.П. Вільчинська, О.М. Кагановська, Ю.В. Казарін, М.П. Крупа, Л.В. Поповська). Зазвичай концептуальний аналіз використовують для вивчення семантичної організації художнього твору і, таким чином, розширюють лексико-семантичний аналіз тексту, занурюються в ідейне звучання твору на основі виокремлення змістовно-концептуальної інформації. Водночас когнітивно-концептуальний підхід до вивчення художнього твору допомагає досліджувати лінгвокультурні концепти, їх когнітивні ознаки. Поряд із цим слід зазначити, що когнітивна теорія тексту поки що недостатньо сформована і, як наголошують науковці, перебуває у стадії розвитку (Н.Д. Бурвікова, О.С. Кубрякова).

Мета нашої статті полягає у розкритті ролі художнього контексту в моделюванні структури концепту, презентації методики концептуального аналізу як окремого художнього твору, так і сукупності творів. Методологічну основу дослідження становлять теоретико-методичні положення щодо проведення концептуального аналізу, запропоновані В.А. Масловою, Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казаріним.

До початкових етапів концептуального аналізу належить, зокрема, виділення ключових слів художнього твору. Ключові, або опорні слова, слова-лейтмотиви, концентрують у собі ідейний задум автора, оскільки розкривають змістовно-фактуальну і змістовно-концептуальну інформацію твору. Вони емоційно насичені й мають особливе стильове навантаження. На основі вибору та характеристики ключових слів реконструюють індивідуально-авторську картину світу. «У літературно-художньому тексті здійснюється естетична концептуалізація світу, яка виявляється

в тому, що автор як творча особистість, поруч із загальноприйнятими знаннями, привносить в уявлення про світ і власні, індивідуальні знання» [1, 84], які доповнюють структуру концептосфери образними репрезентаціями концепту. Робота з ключовими словами, що становлять семантичну доміанту тексту, нерозривно пов'язана з лексико-семантичним аналізом, описом лексичних комплексів, встановленням асоціативних зв'язків. У прозових творах концептуальний смисл також виражається за допомогою художньої деталі, якій «власлива особлива змістова наповненість, символічна зарядженість, важлива композиційна та характерологічна функція» [6, 731]. У зв'язку із цим художню деталь нерідко тлумачать як ключове слово.

В українській літературі майстром використання художньої деталі вважають Григора Тютюнника, тому як приклад розглянемо його оповідання «Зав'язь». Ключовим словом твору є лексема *зав'язь*. Винесене в сильну позицію – заголовок, воно виражає головну думку твору і вибране як лексичний репрезентант текстового концепту. Ядро концепту становить словникова дефініція: «Зав'язь – 1. Нижня здута частина маточки в квітці, в якій після запилення насінних зачатків утворюється плід; зав'язок, в'язь, пуп'янок. 2. Маленькі недостиглі плоди» [8, 690]. В оповіданні ядро концепту представлене ще одним ключовим словом *садок*: «Листя в садках ще тільки проклюнулося, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленкуваті крапельки: то зав'язь». Загалом слово *садок* у творі трапляється дев'ять разів, формуючи центральну зону концептосфери: «кругом садки цвітуть», «садок уже одцвівся», «окурювати садок». До того ж це – символічне місце народження кохання: «десь далеко в степу, за садками», «іду садом на край кутка», «прожогом кидаюсь в садок», «Сонин садок». Утретє на ключове слово *зав'язь* натрапляємо наприкінці твору: «Ану, лишень, парубче, помагай окурювати садок, бо пропаде к лихій годині уся зав'язь», – відповідно до якого і сприймається ідейний задум автора. Зав'язь знаменує не лише прихід весни, але й зародження молодого кохання, яке ще повинно пройти випробування і яке слід берегти та захищати. Навколо цієї художньої деталі групуються слова, узагальнюючи семантику яких, ми розширюємо структуру концепту *зав'язь* у межах аналізованого оповідання. Так, в асоціативному полі концепту акцентовано сему *кохання*, яка в основному виражається системою дієслів: *наджигурився, ширишаю в плечах, твердішаю в ході, підлечу, голосу не стає, туркоче, починають терпнути ноги, паморочиться голова, серце починає калатати, нічого не бачу і нічого не чую*, – які вказують на формування першого чистого почуття Миколки і Соні.

Важливою в змалюванні головного героя постає ще одна художня деталь *шлях* та асоціативно пов'язана з ним лексема *пори́г*: «*виходжу на поріг*», «*по той бік шляху*», «*йдемо до шляху*», «*на порозі я ще трохи пристоюю*», «*мимо нас ... мчать ранні машини*». Шлях – символ складного, нелегкого життя, про що влучно й образно говорить дід Лаврін: «*бо то дівка з тієї куряви, що чорти на дорогах крутять*». Для Миколки розпочинається самостійне доросле життя («*пора мені вирушати*», «*швидше виприснути з дому*»), на якому зустрінуться «заграва», «мара», «провалля», «чорна холодна прірва».

Отже, периферію концепту утворюють образні асоціації та конотації, пов'язані з авторським світовідчуттям і світосприйманням. Для Гр. Тютюнника зав'язь – це і пробудження природи навесні, і зародження кохання, втілене в реальних образах («самі ж, бач, кажуть: *порубок*») і в незвичних, емоційно-забарвлених («*може, вони ото й правду казали, що кислички*» – «*солодка пекуча спрага*»), але найголовніше – це формування духовного світу головного героя, його морального ідеалу, вираженого ключовою фразою твору: «*буде в людей – буде і в нас*».

Структура концепту *зав'язь*, побудована на основі ключових слів і лексико-семантичних комплексів оповідання Гр. Тютюнника, звичайно, може бути дещо суб'єктивною, адже в ній передусім відображається індивідуально-авторська картина світу. Однак, за висловом В.А. Маслової, концепт – це «*багатовимірне утворення, яке включає не лише понятійні, а й конотативні, образні, оцінні, асоціативні характеристики, які слід урахувати, описуючи концепт*» [7, 59]. У дослідженні концептів художні твори не менш важливі за словникові статті, оскільки в них фіксуються найяскравіші, а головне – комунікативно релевантні когнітивні ознаки. Таким чином, периферійні компоненти концепту виокремлюють, аналізуючи фразеологічні одиниці, паремії, твори усної народної творчості, художні твори.

Так, історичний шар концепту утворюють міфологічні і ритуально-обрядові народні уявлення, які виявляються у фольклорних текстах і, здебільшого, продовжують функціонувати в художньому контексті. Ураховуючи цей факт, на практиці використовують концептуальний аналіз сукупності літературних творів, що дає змогу доповнити модель концепту національно-культурними ознаками і підтвердити його значущість для певної лінгвокультурної спільноти. Приміром, *барвінок* – народний символ життя і безсмертя людської душі – висаджують на могилах як символ зв'язку життя і смерті як його продовження: «*Викопай же мені глибоку могилу. Посади в головах червону калину. А в ніженьках хрещатий барвінок*» [3]. З іншого боку, *барвінок* – символ дівочства, молодості, чистоти, квітучий

барвінок – освідчення в коханні, адже не випадково ця квітка була найголовнішою у весільному віночку. Семи *чисте / перше кохання, кохана людина, весілля* домінують під час використання лексеми *барвінок* у народних піснях і коломийках: «*Принесла я вам літечко / Ще й запашиеньке зіллячко, / А вам, дівчата, по вінку / З хрещатого барвінку*» (Ой весна, весна – днем красна) [4, 55]. «*Не так зілля, не так зілля, як той барвіночок, / Як буде ся віддавати, вилете сі в віночок*» [4, 415].

Міфопоетичні уявлення про *барвінок* збереглися в художніх творах, формуючи основу його концепту. Так, у ліричному творі В. Сосюри «*Не стелись, барвінку, не стелись низенько*» квітка *барвінку* символізує нещасливе кохання: «*Не стелись, барвінку, не стелись низенько, / Бо мене на горі породила ненька. / Упаду землі я на холодні груди, – / Любая не любить і любить не буде. / В небі місяць лине, одцвітає вечір, / В лузі на калині соловей щебече. / Годі тобі, любий, щебетати дзвінко, / Ви не лийтесь сльози, не стелись барвінку!*» [9, 330]. За народною символікою, квітучий *барвінок* – це освідчення в коханні. Ліричний герой знає, що його кохання не розів'ється, а тому й просить, щоб *барвінок* не стелився, не розквітав. Крім того, у народній пісні *барвінок* – це вічна пам'ять про померлого.

З подібним значенням натрапляємо на цю лексеми в однойменному вірші І. Драча. Ідеєю вірша є показ єднання вічного життя людей з небесним царством предків. Виразником цієї ідеї і став народний символ – *барвінок*. Лексема, винесена у заголовок, є ключовим словом, символічне значення якого поступово розкривається у вірші. Спочатку поет активізує поняттєві ознаки концепту (*навесні, цвіли, синюшці, блакитні, небоокі*), а далі уточнює й підкреслює символіку *барвінку*: «*Цвіли вони на всіх моїх могилах, / На всіх зелених, з вітром в чубі, схилах, / Де все моє родинне вічне древо / Гуло в землі крилато, коренево*» [2, 53]. Остання строфа цілком розкриває як ідею вірша, так і семантичне навантаження лексеми *барвінок*: усе на світі змінюється, переходить постійно з одного стану в інший: «*А діти все гасали по барвінку, / Казились, толочили без спочинку. / А що барвінок? Чи він мав казати, / Що й він колись по них гайне гасати!?*» [2, 54].

Аналіз поетичного контексту функціонування концепту *барвінок* доводить його значущість для української культури, а багаторазове повторення у фольклорних і художніх творах – емоційно-естетичне навантаження когнітивних ознак концепту.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що концепти, крім понятійних ознак, містять конотації та асоціації, позначені національно-культурним забарвленням, загальнолюдським та індивідуально-авторським досвідом. Саме тому в моделюванні концептосфери неабияке

значення мають інтерпретація семантичного простору художнього твору, виокремлення ключових слів, характеристика пов'язаних з ними лексико-семантичних груп. Як образний компонент текстовий концепт окремого художнього твору посідає особливе місце в макроструктурі культурного концепту. Крім того, у художньому контексті

яскраво виявляються історичні ознаки концепту, цінні для певної культури.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розробленні вправ на формування у майбутніх учителів української мови і літератури вмінь та навичок концептуального аналізу художнього тексту.

ДЖЕРЕЛА

1. Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста : учеб. практикум [учеб. для вузов] / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – [6-е изд.]. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 496 с.
2. Драч І.Ф. Лист до калини : [поезії, поеми] / І.Ф. Драч. – К. : Веселка, 1990. – 286 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Закувала зозуленька : антологія української народної творчості : пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / [упоряд. Н.С. Шумада]. – К. : Веселка, 1989. – 606 с.
5. Литвин В. Концепція художньої деталі в «малій» прозі Григора Тютюнника / В. Литвин // Дивослово. – 1998. – № 11. – С. 7–9.
6. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
7. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику / В.А. Маслова. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 296 с.
8. Новий тлумачний словник української мови / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К., 2006. – Т. 1. – 926 с.
9. Сосюра В.М. Вибрані твори : у 2 т. / В.М. Сосюра. – К. : Наук. думка, 2000. – Т. 1: Поетичні твори. – 648 с.
10. Тютюнник Г.М. Вибрані твори : [оповідання; повісті] / Г.М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 607 с.

В статті на прикладі українських фольклорних, прозаїчних і поетичних произведень проілюстрована методика роботи з текстовим концептом і виділення історичних ознак культурного концепта; розкрито роль художественного контекста в моделюванні структури культурного концепта.

Ключевые слова: *текстовый концепт, культурный концепт, концептуальный анализ, художественный текст.*

The methods of working with the textual concept as well as differentiation of historical indications of the cultural concept based on the examples from Ukrainian folklore, prose and poetry are illustrated in the article; the role of the artistic context in the modelling of the cultural concept structure is revealed.

Key words: *textual concept, cultural concept, conceptual analysis, literary text.*